

Shoah

Van Claude Lanzmann verscheen eveneens bij De Arbeiderspers:

De Patagonische baas. Memoires

Claude Lanzmann

Shoah

Oor- en ooggetuigen van de Holocaust

Met een voorwoord van Simone de Beauvoir

Vertaald door Peter Klinkenberg

Uitgeverij De Arbeiderspers · Utrecht
Amsterdam · Antwerpen

Eerste druk 1986
Tweede druk 2012

Copyright © 1985 Éditions Fayard
Copyright Nederlandse vertaling © 1986 bv Uitgeverij
De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Sboab*
Oorspronkelijke uitgave: Éditions Fayard, Parijs

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Franz Lisztplantsoen 200, 3533 JG Utrecht. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from bv Uitgeverij De Arbeiderspers, Franz Lisztplantsoen 200, 3533 JG Utrecht.*

Omslag: Steven van der Gaauw

ISBN 978 90 295 8334 3 / NUR 320

www.arbeiderspers.nl

Inhoud

De herinnering aan de verschrikking 7

– *Simone de Beauvoir*

Ten geleide 13

Eerste film 19

Tweede film 127

De herinnering aan de verschrikking

Het is niet gemakkelijk om over *Shoah* te spreken. Deze film heeft iets betoverends en betovering kun je niet verklaren. Na de oorlog lazen we vele ontstellende getuigenissen over de getto's en de vernietigingskampen. Maar als we nu de opmerkelijke film van Claude Lanzmann zien, beseffen we dat we niets wisten. Ondanks al onze kennis bleef de verschrikking op een afstand. Voor het eerst beleven we haar met ons hoofd en ons hart, we ervaren haar aan den lijve, maken haar tot onze ervaring. *Shoah* is geen fictie, noch een documentaire. Met verbazingwekkend weinig middelen slaagt de film erin het verleden te reconstrueren: plaatsen, stemmen, gezichten. Met grote vakkundigheid laat Claude Lanzmann de plaatsen spreken, wekt hij ze door middel van de stemmen opnieuw tot leven en brengt door middel van gezichten het onuitsprekelijke achter de woorden tot uitdrukking.

De plaatsen. De nazi's hebben veel moeite gedaan alle sporen uit te wissen; maar ze konden niet alle herinneringen vernietigen en Claude Lanzmann wist de verschrikkelijke werkelijkheid terug te vinden, gecamoufleerd onder jonge bossen en nieuw gras. In deze groene weide zaten trechtervormige grafkuilen waarin vrachtwagens de onderweg vergaste Joden losten. In die zo mooie rivier werd de as van de verbrande lijken geworpen. Vanuit die vredige boerderijen

konden de Poolse boeren horen en zelfs zien wat er in de kampen gebeurde. Vanuit die dorpen met mooie oude huizen werd het hele Joodse volksdeel gedeporteerd.

Claude Lanzmann laat ons de stations van Treblinka, Auschwitz en Sobibor zien. Hij loopt over de 'laadperrons', die tegenwoordig met gras begroeid zijn, vanwaar honderdduizenden slachtoffers naar de gaskamers werden gedreven. Ik vind een van de hartverscheurendste beelden een stapel koffers, sommige eenvoudig, andere luxueuzer, allemaal met een naam en adres. Moeders hadden er met zorg melkpoeder, talkpoeder en kindermeel in opgeborgen. Anderen kleren, levensmiddelen of geneesmiddelen. En niemand had iets nodig.

De stemmen. Ze verhalen; en gedurende het grootste gedeelte van de film vertellen ze alle hetzelfde: de aankomst van de treinen, het openen van de wagons waar de lijken uit vallen, de dorst, de van angst doordrenkte onwetendheid, het uitkleden, de 'ontsmetting' en het openen van de gaskamers. Maar geen moment hebben we de indruk dat het nodeloze herhalingen zijn. In de eerste plaats vanwege het verschil in stemmen. De kille, objectieve stem – met in het begin nauwelijks enige trillingen van emotie – van Franz Suchomel, de ss-Unterscharführer van Treblinka; hij geeft het nauwkeurigste en uitvoerigste verslag van de vernietiging van elk transport. De enigszins verwarde stem van sommige Polen: de locomotiefbestuurder die door de Duitsers door middel van wodka werd gesterkt, maar die niet goed tegen de kreten van de dorstige kinderen kon; de stationschef van Sobibor, die ongerust was over de stilte die plotseling over het nabijgelegen kamp was gevallen.

Maar vaak zijn de stemmen van de boeren ongevoelig of zelfs enigszins spottend. En er zijn de stemmen van de zeer

weinige Joodse overlevenden. Twee of drie hebben een uiterlijke sereniteit verworven. Maar voor velen is het spreken nauwelijks te verdragen; hun stem breekt en ze barsten in huilen uit. De gelijkkluidendheid van hun verhalen verveelt nooit, integendeel. Die doet denken aan de opzettelijke herhaling van een muziekthema of leidmotief. Want de fijnzinnige opbouw van *Shoah* lijkt op een muziekstuk, met zijn momenten waarop de verschrikking een hoogtepunt bereikt, zijn vredige landschappen, klaagzangen en neutrale perioden. En het bijna ondraaglijke geraas van de treinen die naar de kampen rijden geeft het geheel een ritme.

Gezichten. Ze zeggen vaak veel meer dan de woorden. Uiterlijk tonen de Poolse boeren medelijden. Maar de meesten lijken ongevoelig, ironisch of zelfs voldaan. De gezichten van de Joden stemmen met hun woorden overeen. Het merkwaardigst zijn de gezichten van de Duitsers. Het gezicht van Franz Suchomel blijft onbewogen, behalve als hij een lied ter ere van Treblinka zingt en zijn ogen gaan schitteren. Maar bij de anderen logenstraft de opgelaten, sluwe gelaatsuitdrukking hun betuigingen van onwetendheid en onschuld.

Het is bijzonder knap van Claude Lanzmann dat hij ons de Holocaust vertelt vanuit het standpunt van de slachtoffers, maar ook vanuit de 'technici' die deze mogelijk maakten en die elke verantwoordelijkheid van de hand wijzen. Een van de meest opmerkelijke is de bureaucraat die de transporten organiseerde. Hij maakt duidelijk dat de speciale treinen ter beschikking werden gesteld van groepen die een uitstapje maakten of op vakantie gingen en half geld betaalden. Hij ontkent niet dat de transporten die naar de kampen werden gestuurd ook speciale treinen waren. Maar hij beweert niet te hebben geweten dat de kampen vernietiging betekenden.

Hij dacht dat het werkkampen waren waar de zwaksten stierven. Zijn opgelaten, ontwijkende blik spreekt hem tegen als hij onwetendheid aanvoert. Even later vertelt de historicus Raul Hilberg ons dat het reisbureau de ‘overgeplaatste’ Joden gelijkstelde met vakantiegangers en dat de Joden zonder het te weten hun deportatie financierden, aangezien de Gestapo die betaalde met de bezittingen die ze van hen had afgenomen.

Een ander treffend voorbeeld van een gezicht dat de woorden logenstraf, is een der ‘beheerders’ van het getto van Warschau: hij beweert dat hij het getto wilde helpen overleven en het wilde beschermen tegen tyfus. Maar op de vragen van Claude Lanzmann antwoordt hij stamelend, zijn gezichtsuitdrukking verandert, zijn blik wordt schuw, hij is helemaal in de war.

De montage van Claude Lanzmann volgt niet de chronologische volgorde; ik vind het eerder een dichtertelijke constructie – als we dit woord bij zo’n onderwerp mogen gebruiken. Er zou een diepgaander studie dan deze nodig zijn om de resonanties, symmetrieën, asymmetrieën en harmonieën aan te geven waarop ze berust. Zo wordt duidelijk waarom het getto van Warschau pas aan het slot van de film wordt beschreven, als we het onverbiddelijke lot van de ingeslotenen al kennen. Hier is het verhaal evenmin eenduidig: het is een lijkzang voor meerdere, kundig vervlochten stemmen. Jan Karski, de toenmalige koerier van de Poolse regering in ballingschap, geeft toe aan de uitnodigingen van twee belangrijke Joodse leiders en bezoekt het getto om er voor de wereld van te getuigen (overigens tevergeefs). Hij ziet slechts de verschrikkelijke onmenselijkheid van deze wereld in doodsnood. De weinige overlevenden van de opstand, die door Duitse bommen werd neergeslagen, spreken juist over

de inspanningen die werden verricht om de menselijkheid van deze verdoemde gemeenschap te bewaren. De vooraanstaande historicus Hilberg praat langdurig met Lanzmann over de zelfmoord van Adam Czerniaków, die had gedacht de Joden in het getto te kunnen helpen en die op de dag van het eerste transport alle hoop verloor.

In mijn ogen heeft de film een prachtig slot. Een van de weinige overlevenden van de opstand staat opnieuw alleen te midden van de puinhopen. Hij zegt dat hij toen met een soort sereniteit dacht: ik ben de laatste Jood en wacht op de Duitsers. En meteen daarop zien we een trein rijden die een nieuwe lading naar de kampen brengt.

Zoals alle kijkers vermeng ik verleden en heden. Ik zei dat het wonderbaarlijke van *Shoah* op deze verwarring berust. Ik voeg eraan toe dat ik me nooit zo'n combinatie van verschrikking en schoonheid had kunnen voorstellen. Natuurlijk wordt de schoonheid niet gebruikt om de verschrikking te maskeren, het gaat niet om estheticisme; integendeel, de schoonheid brengt de verschrikking zo vindingrijk en onverbiddelijk aan het licht dat we beseffen naar een belangrijk werkstuk te kijken. Een waar meesterwerk.

Simone de Beauvoir

Ten geleide

Hierbij bied ik de lezer de volledige tekst – gesproken woorden en ondertitels – van mijn film *Sboab* aan. De talen die ik niet verstond, zoals Pools, Hebreeuws of Jiddisch, worden in de film zelf in het Frans vertaald, de tolken – Barbara Janica, Francine Kaufmann en mevrouw Apfelbaum – verschijnen zelf in beeld. Ik heb me volledig gehouden aan hun wijze van vertalen en vrijwel woordelijk aan hun aarzelingen en herhalingen, aan alle handicaps van de gesproken taal. Evenmin heb ik mijn eigen opmerkingen gecorrigeerd. Maar wanneer ik met mijn gespreksgenoten Duits en Engels kon spreken, zonder tussenkomst van een vertaalster, werd ons gesprek voor de filmkijkers ondertiteld; deze ondertitels, samen met mij door Odette Audebeau-Cadier en Irith Leker vastgesteld, zult u hier lezen.

De ondertiteling bepaalde mede de typografie van dit boek: de volgorde waarin de ondertitels op het scherm verschijnen, moet nauwkeurig aansluiten bij het gesproken woord, maar ze geven dat nooit *volledig* weer. Het toegestane aantal tekens kan bij de ene of de andere ondertitel enorm verschillen, al naargelang de spreker bedaad is of zich opwindt, sneller of langzamer gaat praten, aangezien de leestijd onveranderd blijft. Het gezicht van de spreker, zijn mimiek en gebaren, kortom het beeld is de natuurlijke

drager van de ondertitel, zijn belichaming, omdat de ondertitel als het goed is niet moet voorafgaan aan of volgen op het gesproken woord, maar ermee moet samenvallen en moet verschijnen op het moment dat het wordt uitgesproken. Zo is de beste ondertitel er een die zowel degene die de ondertitelde vreemde taal volmaakt beheerst en het zonder ondertiteling zou kunnen stellen, als degene die er maar een paar woorden van begrijpt en dankzij de ondertiteling toch de indruk heeft het gesprokene volledig te begrijpen. Met andere woorden, het is een ondertitel die niet opvalt. De ondertitel verschijnt op het scherm, verdwijnt kort daarna en wordt onmiddellijk gevolgd door een andere die eveneens slechts even zichtbaar is. Elke ondertitel licht voor ons op en verdwijnt weer zodra hij is verschenen; het aantal tekens dat wordt gedictieerd door zowel de leestijd als de overgang van de ene scène naar de andere bepaalt de lengte van de zin, het afbreekpunt, meestal abrupt, aangezien de onafgebroken woordenstroom plotseling het doodvonnis over de ondertitel uitspreekt.

Op het scherm zijn de ondertitels dus van ondergeschikt belang. Als ze daarentegen in een boek worden bijeengebracht, als deze opeenvolging van zuivere momenten, die in de film de door de filmische ordening voorgeschreven scandering in stand houdt, bladzijde na bladzijde wordt opgeschreven, wordt het niet-wezenlijke juist wezenlijk en krijgen de ondertitels plotseling een andere status, een ander gewicht en als het ware een eeuwigheidsstempel. Ze moeten op zichzelf bestaan, zichzelf zien te redden, zonder een regieaanwijzing, beeld, gezicht, landschap, traan of pauze, zonder de negenenhalf uur film waaruit *Shoab* bestaat.

Ongelovig lees en herlees ik deze bloedeloze en kale tekst.

Er gaat een merkwaardige kracht van uit, hij houdt stand en leidt zijn eigen leven. Het is het geschrift van de catastrofe en dat is voor mij een ander raadsel.

Claude Lanzmann

Een eeuwige naam zal ik hun geven.
Jesaja 56:5

Eerste film

De handeling begint in de jaren tachtig van de vorige eeuw, in Chełmno aan de Ner, in Polen. Tachtig kilometer ten noordwesten van Łódź, midden in een streek waar vroeger veel Joden woonden; Chełmno was de plaats waar in Polen voor het eerst Joden door middel van gas werden vernietigd. Het begon op 7 december 1941. In Chełmno werden in twee verschillende perioden vierhonderdduizend Joden vermoord: december 1941-voorjaar 1943; juni 1944-januari 1945. De wijze waarop ze ter dood werden gebracht, bleef tot het einde dezelfde: gaswagens.

Van de vierhonderdduizend mannen, vrouwen en kinderen die op deze plaats aankwamen, zijn er twee die het hebben overleefd: Mordechai Podchlebnik en Simon Srebnik. Simon Srebnik, een overlevende van de laatste periode, was toen een kind van dertienhalf. Zijn vader was voor zijn ogen afgemaakt in het getto van Łódź, zijn moeder vergast in de vrachtwagens van Chełmno. De ss'ers namen hem op in een van de commando's van 'werkjoden', die belast waren met het onderhoud van de vernietigingskampen en zelf tot de dood waren voorbestemd.

Met geboeide enkels, zoals al zijn metgezellen, liep het kind elke dag door het dorp Chełmno. Dat hij langer werd gespaard dan de anderen, had hij te danken aan zijn lenig-

heid, waardoor hij alle wedstrijden won die de nazi's tussen deze geketenden organiseerden: verspringen of hardlopen. En ook aan zijn helder klinkende stem: verschillende keren per week, als de konijnen van de ss-hoenderhof gevoerd moesten worden, voer Simon Srebnik onder toezicht van een bewaker in een platboomd bootje de Ner op tot aan de rand van het dorp, naar de klavervelden. Hij zong Poolse volksliedjes en op zijn beurt leerde de bewaker hem Pruisische soldatenliedjes. In Chełmno kende iedereen hem. De Poolse boeren, maar ook de Duitse burgers, aangezien deze Poolse provincie dadelijk na de val van Warschau bij het Reich was ingelijfd, verduist en een andere naam had gekregen: Wartheland. Zo was Chełmno in Kulmhof veranderd, Łódź in Litzmannstadt, Koło in Warthebrücken enzovoort. Overal in Wartheland hadden zich Duitse kolonisten gevestigd, en in Chełmno bestond zelfs een Duitse lagere school.

In de nacht van 18 januari 1945, twee dagen voor de komst van de Sovjetroepen, doodden de nazi's de laatste 'werkjoden' met een nekschot. Ook Simon Srebnik werd geëxecuteerd. De vitale centra werden niet door de kogel geraakt. Toen hij weer bijkwam, kroop hij naar een varkenshok. Een Poolse boer bood hem onderdak. Een officier van gezondheid van het Rode Leger behandelde hem en redde zijn leven. Een paar maanden later vertrok Simon met andere overlevenden naar Tel Aviv. Ik vond hem in Israël. Ik overreedde het zangertje samen met mij naar Chełmno terug te keren. Hij was 47.

Een klein wit huisje
blijf ik mij herinneren.
Van dat kleine witte huisje
droom ik elke nacht.

Boeren uit Chelmno

Hij was dertienenhalf. Hij had een mooie stem, hij zong heel mooi, en we hoorden hem.

Een klein wit huisje
blijf ik mij herinneren.
Van dat kleine witte huisje
droom ik elke nacht.

Toen ik het hem vandaag weer hoorde zingen, klopte mijn hart veel sneller, omdat dat wat hier gebeurde, moord was. Ik beleefde werkelijk opnieuw wat er is gebeurd.

Simon Srebnik

Het is moeilijk te herkennen, maar hier was het. Hier werden de mensen verbrand. Ja, dit is de plek. Nooit ging iemand van hier weer terug. Daar arriveerden de gaswagens... Er stonden twee enorme ovens... en vervolgens werden de lichamen in die ovens gegooid, en de vlammen stegen hemelhoog op.

Hemelhoog?

Ja. Het was verschrikkelijk. Dat kun je niet vertellen. Niemand kan zich voorstellen wat er hier gebeurd is. Onmogelijk. En niemand kan dat begrijpen. En ikzelf, vandaag... Ik kan niet geloven dat ik hier ben. Nee, dat kan ik niet geloven. Hier was het altijd even rustig. Altijd. Toen er elke dag tweeduizend mensen, Joden, werden verbrand, was het eveneens

rustig. Niemand schreeuwde. Ieder deed zijn werk. Het was stil. Vredig. Zoals nu.

Jong meisje, ween niet,
wees niet zo bedroefd,
want de geliefde zomer is dichtbij...
en dan kom ik terug.
Een glaasje rode wijn, een stuk gebraad
bieden de jonge meisjes...
hun soldaten aan.
Als de soldaten voorbijtrekken,
openen de jonge meisjes...
hun deuren en vensters.

Boeren uit Chelmno

Ze dachten dat de Duitsers hem met opzet op de rivier lieten zingen. Hij was een stuk speelgoed om hen te vermaken. Hij moest het doen. Hij zong, maar zijn hart huilde.

En built hun hart als ze eraan terugdenken?

Natuurlijk, heel erg. Als de familie bijeenkomt, praten ze er nog over, rond de tafel. Omdat het algemeen bekend was, naast de weg, iedereen wist het. Het was echt ironisch van de Duitsers, ze doodden de mensen, maar hij moest zingen. Dat dacht ik.

De andere overlevende, Mordechai Podchlebnik (Israël)

Wat is er in Chelmno in hem gestorven?

Alles is gestorven. Alles is gestorven, maar je bent maar een mens, en je wilt leven. Dan moet je vergeten. Hij dankt God voor wat is gebleven en dat hij vergeet. En dat er niet over wordt gesproken.

Vindt hij dat het goed is om erover te spreken?

Het is niet goed, ik vind het niet goed.

Waarom spreekt hij er dan toch over?

Hij spreekt, omdat hij nu wel moet spreken, maar hij kreeg boeken over het Eichmann-proces, waar hij een van de getuigen was, en die leest hij zelfs niet.

Overleefde hij als levende of...

Toen hij ter plaatse was, beleefde hij het als een dode, omdat hij nooit heeft gedacht dat hij in leven zou blijven, maar hij leeft.

Waarom glimlacht hij de hele tijd?

Wat kan hij anders doen, huilen? Soms glimlach je, soms huil je. En als je leeft, kun je maar beter glimlachen...

Hanna Zaidl, dochter van Motke Zaidl (Israël), overlevende van Wilno

Waarom was ze zo nieuwsgierig naar deze geschiedenis?

Dat is een heel lang verhaal. Ik weet dat ik toen ik een heel klein meisje was, erg weinig contact met mijn vader had. Om te beginnen werkte hij buitenshuis, ik zag hem vrij weinig, en verder was het een zwijgzame man, hij sprak niet tegen me. En toen ik groter werd, vond ik de kracht hem het hoofd te bieden, ik stelde hem vragen, en bleef hem vragen stellen, steeds weer, tot het me lukte stukje bij beetje de waarheid uit hem los te krijgen die hij me maar niet vermocht te vertellen, omdat hij me in feite begon te antwoorden met halve zinnen, ik moest de details echt uit hem trekken, en toen meneer Lanzmann voor het eerst kwam, heb ik uiteindelijk het hele verhaal gehoord, denk ik.

Motke Zaidl en Itzhak Dugin, overlevenden van Wilno

Deze hele plek lijkt op Ponary, het bos, de kuilen. Je zou echt zeggen dat de lichamen hier werden verbrand. Het enige verschil is dat er in Ponary geen stenen waren.

Maar de bossen in Litouwen zijn toch heel wat dichter dan de bossen in Israël?

Natuurlijk. Ja, de bomen lijken erop, maar daarginds waren ze hoger en breder.